ר' סעדיה גאון[1]
מצרים 882-942 בבל

מנחם בן סרוק[3]
ספרד 920-970

דונש בן לברט[2]
ספרד 920-990

ר' יהודה אבן חיוג'[4]
ספרד 950-1000

ר' יונה אבן ג'נאח[5]
ספרד 985-1040

ר' אברהם אבן עזרא[6]
ספרד 1089-1164 אנגליה

ר' דוד קמחי[7]
ד. צרפת 1160-1235

---

[1] ספר צחות הלשון, אגרון, פתרון 70 מלים יחידאיות במקרא.

[2] תשובות דונש על מנחם, השגות על רס"ג, התאמת משקל השירה הערבית לשירה העברית ("דדור יקרא "; "דוי הסר" וכו').

[3] מחברת מנחם.

[4] תשובות על דונש בן לברט (יחד עם תלמידי מנחם: יצחק אבן קפרון ויצחק אבן ג'יקטילה), ספר הניקוד (תורגם לעברית ע"י אב"ע), ספר אותיות הנוח (תורגם לעברית ע"י אב"ע), ספר פעלי הכפל (תורגם לעברית ע"י אב"ע), ספר הליקוטים (ביאור פסוקים קשים במקרא מכחינה בלשנית).

[5] ספר הרקמה וספר השורשים.

[6] תרגום ספרי חיוג' לעברית, ספר מאזני לשון הקודש, ספר צחות, שפת יתר, ספר השם, ספר יסוד מספר, שפה ברורה, ספר היסוד, ספר ההגנה על סעדיה גאון מפני השגותיו של דונש.

[7] ספר המכלול (חלק דקדוק + מלון: "ספר השרשים").

בעבור אשר היתה מלאכת חכמת הלשון כלי לכל נדרש ומבוא אל כל נחקר, היתה היגיעה לגעת אל תכליתה ולעמוד על כל ענייניה... חובה ודבר צורך, כי בעמוד על זה תהיה העמידה על כל הענינים הנחקרים; וכפי אשר ימצאנו מן הקצור והחסרון, יהיה חוסר הבנת הנחקר בה וקוצר דעת הנדרש. ועוד כי בעבור שהיה גמול הבורא יתעלה הטוב בכל אשר יקנהו האדם בעולמו והנכבד בכל אשר יעתדהו לאחריתו, וההגעה אליו לא תשלם, כי אם בעמוד על הכתוב בספרי הנבואה וקיום מצותם והזהרותם, ולא יתכן לעמוד על הכתוב בספרים האלה, כי אם בחכמת הלשון, היתה חובת יגיעת האדם בתקון החכמה הזאת והתחזקו להשיגה ולהטיבה, ולדקדק ענייניה, ולדעת עלילות מלותיה חובה גדולה יותר והצרך אליה חזק מאד, כפי יקרת מעלת הנדרש וגדלת ערך הנחקר...

וראיתי את העם אשר אנחנו עומדים בתוכם מתחזקים להגיע את תכלית חכמת לשתם, כאשר זכרנו, ממה שמחייב אותו העיון וגוזרת בו האמת. אבל אנשי לשוננו ברורנו זה כבר השליכו החכמה הזאת אחרי גויהם ושמו הענין הזה מחרץ לאזניהם והקלו בו ויחשבוהו מותר שאין צורך לו ודבר אין ראוי לפנות אליו, ונשארו עדומים מחמודותיו ורקים מיפיו והתנצלו עדיו וחליו, עד אשר כל אחד מהם בוטה כחפצו ומדבר כרצונו, אינם משגיחים על זה ולא מקפידים עליו, כאלו אין ללשון סדר לשוב אליו ולא גבול לעמוד עדיו, רצו מן הלשון מה שהוא קל עליהם מעניני והספיק להם ממנו הדבר הקרוב אליהם לקחתו ולדרשו, אין מדקדקים בשרשיו ולא נזהרים בענפיו, ויש להם בלשון נאצות נמאסות ואמרות נתעבות. ואשר הקל מהם בחכמה הזאת יותר ובזה לענין הזה - הנוטים מהם אל מעט מחכמת התלמוד, בעבור גאותם במזער אשר יבינו ממנו, עד אשר הגיעני על אחד מגדוליהם, שהוא אומר על חכמת הלשון שהיא דבר שאין לו טעם, והעסק בה אין בו תועלת ולא הנאה, ובעליה יגע לריק, ודורשה עמל לבלי פרי שישיג ממנה. והקלו זה על נפשם, בעבור שהם לומדים מה שלומדים מן התלמוד מוטעה, וגורסים מה שגורסים ממנו מסולף והם אינם מרגישים. וזה בעבור שנערדה מהם הקבלה ולא למדוהו מאנשי ההוראה. וכבר גרם זה לרובם להקל גם כן במסורת המקרא וההפרש אשר בין הקמץ והפתח ומלעיל ומלרע. אבל חכמת השמוש והדבור היא להם מן הדברים אשר מנחשים בהם, וכמעט שלא ישימוה מן האפיקורסות.

ולא כן ידענו גדולי גאוני התלמוד לפנים, כי הנה רבינו סעדיה גאון ז״ל היה משתדל ומגיע אל התכלה אשר היה יכול להגיע אליה ומשים מגמתו לעומת הענין אשר יוכל להשיגו בבאור הלשון והצעת שרשיו והודעת תולדותיו ברבים מחבוריו: מה שהוא מיוחד לענין הזה כספרו הידוע, בספר חכמת הלשון, ומה שאיננו מיוחד לו גם כן. והנה רבינו שמואל בן חפני ראש הישיבה ז״ל מזהיר על הענין הזה הזהרה גדולה...

ובעבור שהיתה מעלת חכמת הלשון המעלה אשר ספרנו ומדרגתה המדרגה אשר זכרנו, הסכמנו לחבר בה ספר, נקבץ בו שערים, כוללים רוב חכמת הלשון וסובבים רוב שמושיה והעברותיה ותהלוכותיה, ונזכור בו עוד רוב שרשיה הנמצאים אצלנו במקרא ונבאר עמוקיה ולא נניח במקרא מן המקורים ושמושי הפעלים דבר שתצא ממנו תועלת שלא נזכור אותו בספרנו זה ונבארהו באר היטב כפי יכולתנו והשגת כחנו. ואני מסכים להביא ראיה על פירוש קצת השרשים ממה שיזדמן לי מן המשנה והתלמוד והלשון הארמי, כי כל זה ממנהגי העבריים ללכת בזה, על דרך ראש הישיבה הפיתומי ז״ל (=רס״ג), בהביאו עדיו על השבעים מלה המיוחדות במקרא מהמשנה והתלמוד. ועל דרך זולתו מן הגאונים עוד, כרב שרירא ורבינו האיי ז״ל וזולתם. ומה שלא אמצא עליו עֵד ממה שזכרתיו ואמצא עליו העד מן הלשון הערבי לא אמנע להביא עד מן הגלוי בו ולא אזהר מקחת ראיה מהנראה ממנו, כאשר יזהר מזה מי שרעתו חלושה והכרתו מעטה מאנשי דורנו, כל שכן מי שהראה מהם הכשרות והתעטף בדדיד החסידות, עם מעוט הבנת אמתת הדברים. וכבר ראיתי ראש הישיבה רבינו סעדיה ז״ל נוהג המנהג הזה ברוב פירושיו, רצוני לומר שהוא מתרגם המלה הנכריה במה שדומה לה מן הלשון הערבי. וראיתי רבותינו ז״ל, והם העקר בכל דבר, מביאם עדים על פירוש המלה הזרה בלשוננו מן הדומה לה מזולתה מן הלשונות. ראיתים אומרים: אמר ר׳ שמעון בן לקיש כל המגדל כלב רע בתוך ביתו מנע חסד מתוך ביתו, שנאמר: למס מרעהו חסד, שכן בלשון יוני קורין לכלב למס... הלא תראה אותם שהם מפרשים ספרי האלקים מן הלשון היוני והפרסי והערבי והאפריקי וזולתם מן הלשונות. וכאשר ראינו זה מהם לא נמנענו מהביא עֵד, על מה שאין עליו עֵד מן העברי, ממה שמצאנוהו דומה לו ונאות מן הלשון הערבי, מפני שהוא, אחר הלשון הארמי, דומה ללשוננו יותר מכל הלשונות...

וחלקתי ספרי זה לשני חלקים. החלק הראשון נזכור בו שערים מן החכמה, יתבאר מהם הרבה משמוש הלשון... וקראתי אותו בעבור רובי ענייניו: ***ספר הרקמה***... והספר השני נזכור בו רוב השרשים הנמצאים במקרא, ועל כן קראתי החלק השני: ***ספר השרשים***.

הקדמה לספר הרקמה, אבן ג׳נאח

נאם דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי.

יתברך ויתעלה השם רוח אדם בקרבו ודעת ותבונה בלבו לחקור ולדעת... ויבחר בישראל מכל האומות. ובלשון עבר מכל הלשונות. וכו נגלה לעמו ובאחד ההרים. וידבר להם עשרת דברים. וצוה ע״י נביאו ללמד להם מצות וחקים. ומשפטים צדיקים. ויהיו מלומדים בנעוריהם. לשון עבר אביהם. ומיום גלו אבותינו בארץ לא להם. בין הגוים ההם. וילמדו לשונם וישכחו לשון הקודש עד הרגילו בניהם ובני בניהם עד היום לדבר לשון נכריה ושפה זרה איש ללשונו בארצותם. לפי מקומות גלותם. בקדר ואדום. וכל לאום ולאום. לא נמצא בידינו. רק מה שנשאר כתוב אצלינו. עשרים וארבעה ספרים ומלים מעוטים בדברי המשנה ועל כן צריכים אנו להזהר על מה שיש בידינו מן הלשון להנחיגו כמשפטו ושלא להשחיתו ולדבר בו דברים אשר לא כן... ויער ח׳ את רוחי ויאמץ את לבבי לכתוב ספר בדרך קצרה ובאתי כמלקט שבלים אחרי הקוצר, וכמעולל אחרי הבוצר ויצאתי בעקבותיהם (של חיוג׳ ושל אבן ג׳נאח) לקצר דבריהם ולכתוב ספר קראתי שמו ***ספר מכלול***. כי רצוני לכלול בו דקדוק הלשון ועניניו על דרך קצרה כדי שיהא נקל לתלמידים ללמוד אותו ולהבין נתיבתו ויהא מזומן להם בו כל מה שיצטרכו לדקדוק ולענין.

רד״ק, הקדמה לספר המכלול

אך בני גלות החֵל אשר בצרפת ובכל גבול ארץ אדום אינם מכירים בלשון הערבית, ויהיו להם הספרים האלה (של חיוג׳ ושל אבן ג׳נאח) כדברי הספר החתום ולו יכלו להגיע אליהם כי אם אחרי העתקתם אל לשון הקודש. וזה כמה נרבה רוח החכם ר׳ משה ב״ר שמואל הכהן בן גיקטיליה אותו והעתיק את שני ספרי ר׳ יהודה בן דוד הנזכרים בלשון הקדש... עד אשר בא החכם ר׳ אברהם בן עזרא בארצותם ועזר להם גם הוא בענין הזה בחיבורים קצרים, כלל בהם דברים נחמדים וריקרים.

יהודה אבן תיבון במבוא לספר הרקמה של אבן ג׳נאח

מנחם ודונש

אותיות השורש

יגע. והבאת ואתה עייף ויגע (דברים כה יח) במחברת גימל, והוא במחברת יד"ד כי הוא בו מן היסוד. ואם תאמר הנה הי"ד סר מן היסוד ככתוב והוגעתם ה' בדבריכם (מלאכי ב יז), אומר כי הוי"ו והנקודה הבאה תחת הי"ו שניהם במקום היו"ד עומדים. ולא תוכל להכחיש ביאת הוי"ו במקום היו"ד, כי הנה כתוב בספרך כי וי"ו הוה גביר לאחיך (בראשית כז כט) בא במקום היו"ד, ולכן עליך להודות כי מיסוד היו"ד. כמו אל תיגע שמה את כל העם (יהושע ז ג), והתבונן ודעת לנפשך ינעם.

תשובות רדנש עמ' 30

ביאור מלים

מג. למען למוג לב (יחזקאל כא כ), ותמגגני תשיה (איוב ל כב), ותמוגני ביד עונינו (ישעיה סד ו), נמגו כל יושבי כנען (שמות טו טו), ענין חמס המה.

(מחברת מנחם)

נמגו. ופתרת נמגו כל יושבי כנען (שמות טו טו) נמסו, למען למוג לב (יחזקאל כא כ), גם הוא מלשון המס ימס אמרת, ואין פתרונם כאשר דברת, כי פתרון נמוגו כל יושבי כנען, נעו. וכמהו נמוג וילך (ש"א יד טז). ופתרון למוג לב גם הוא מלשון הנעה. וא"ת אנה ימצא לשון נע בלב, אומר לך הנה כתוב וינע לבבו ולבב עמו כנוע עצי היער מפני רוח (ישעיה ז ב), והתבונן ואל תעמול לדוח.

תשובות רדנש עמ' 19

שיבוץ במחלקות

רן. מתחלק לג' מחלקות: האחד, רצה ה' להצילני (תהלים מ יד) כי רצו עבדיך את אבניה (שם קב טו) ולא יוסיף לרצות עוד (שם עז ח) ואת מי רצותי (ש"א יב ג) וה' לא רצם (ירמיה יד י).

השני, רן לקראת רן ירוץ (שם נא לא) כי ארגיעה אריצנו מעליה (שם מט יט) הירצון בסלע סוסים (עמוס ו יב) כי לא לקלים המרוץ (קהלת ט יא).

השלישי, קנה רצוץ לא ישבר (ישעיה מב ג) רצוץ משפט (הושע ה יא) ישלח רצוצים חפשי (ישעיה נח ו) בתפשם בך בכף תרוץ (יחזקאל כט ז) כי רצין עזב דלים (איוב כ יט).

רצותי. ובחלק אחד הבאת את מי עשקתי ואת מי רצותי (ש"א יב ג) עם רוצה ה' את יראיו (תהלים קמז יא) ודברך זה לא יראה. כי אין לכעס ולרצון בפסוק ענין. ורצותי מן רצון לא יתכן בבנין, ולא יעלה עמו למנין, ודומה אל את מי עשקתי ואת מי רצותי, רק עשוק ורצוץ (דברים כח לג) וחרץ את גלגלתו (שופטים ט נג) וירצץ אסא מן העם (דה"ב טז י) ועל העשק ועל המרוצה (ירמיה כב יז) בתפשם בך בכפך תרוץ (יחזקאל כט ז) למען תדע כי לא לקלים המרוץ. בפרצם הגדרות פרוץ.

תשובות רדנש עמ' 35

מחברת מנחם

תלמידי מנחם ודונש

מן... השני, וימן ה' דג גדול לבלע את יונה (יונה ב א), ויקראו בית ישראל את שמו מן (שמות טז לא), ויאמרו איש אל אחיו מן הוא, כי לא ידעו מה הוא (שם טז טו), אשר מנה את מאכלכם (דניאל א י), ענין ערך הם.

מחברת מנחם

מן הוא. ודמית ויאמרו איש לאחיו מן הוא (שמות טז טו), אל וימן ה' דג גדול (יונה ב א). ואין לך דומה לו בלשון העברים. ופתרון מן הוא מה הוא, וכי לא ידעו מה הוא (שמות טז טו) יודה עליו. ויתכן לדמות אליו מן לשון ארמית, ומן הוא אלה די ישזבנכון מן ידי (דניאל ג טו). ואם תאמר הלא פתרון מן הוא אלהה מי, ומי לא יפול כי אם על כל אשר יבין וישכיל, כמו מי איש החכם ויבין את זאת (ירמיה ט יא), אומר לך יש לנו במקרא מי נופל על דברים אשר לא יבינו ולא ישכילו במקום מה ומה. ואלה הם: מי אנכי ומי חיי (ש"א יח יח). וכמו מי פשע יעקב ומי במות יהודה (מיכה א ה), ומי ומי בא עליהם במקום מה ומה. והשכילה וקנה חכמה, לתת לפתאים ערמה, ולנער דעת ומזימה.

תשובות רדנש עמ' 20

מן וגם השיבות עליו על פותרו מן (שמות טז טו) כמו וימן דג גדול (יונה ב א) ואשר מנה (דניאל א י) ותאמר אין לו דומה בלשון עברית ופתרון מה הוא ובקום הפתרון היטב מן וימן ה' למה נצטרך לשום פתרונו מה ומי הביאנו במקום צר אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל וכה הענין ברדת המן לישראל במדבר וכראותם דבר אשר לא ראתה עין ולא שמעה אזן אמרו איש אל אחיו מתת אלקים היא וזימון זימן לנו כי לא ידענו מה הוא.

(חלמידי מנחם עמ' 97)

מן הוא והשיב על מנחם בהביאו מן הוא (שמות טז טו) עם אשר מנה את מאכלכם (דניאל א י) בחלק אחד ויאמר אין הוא כמוהו כי אם פתרון מן הוא מה הוא ותאמרו כי אמת אמר מנחם ואמרתם ברוב ודונכם כי לא הביא הרב עד צדק מלשון הארמית והוא ומן הוא אלהא די ישזבכון (דניאל ג טו) וגם באר היטב באמרו על מנחם רכבם ואם תאמר כי מי ומן לא יפול כי אם על דבר אשר ימן וישכים אומר הבה לנו ברבר עדים נאמנים והם מי אנכי ומה חיי (ש"א יח יח) ומה פשע יעקב (מיכה א ה) החיים והפשע לא יבינו ישכילו והנה מי עליהם נופל והתבוננו וצאו לאור מאופל.

(חלמיד רדנש עמ' 28)

אמר יעקב, מן הוא, דונש יפה פתרוהו. הכרעת רבינו חם

מן הוא, הכנת מזון הוא, כמו וימן להם המלך (דניאל א ה).
רש"י

מן הוא, מטעם מן ינצרוהו (תהלים סא ח). וימן ה' דג גדול (יונה ב א). כטעם זימון. והמפרשים שהוא בלשון ישמעאל תעו, כי לא יאמר כן בלשונם כי אם לאדם לבדו.
אב"ע קצר

ויראו. אמר רבינו שלמה (!) כי בלשון ישמעאל תרגום מה הוא מן הוא. והמגיד לו ככה לא דבר נכון, כי תרגום מה הוא בלשון ישמעאל מה הוי, רק מן הוא תרגומו מי הוא, כי איננו נופל מן בלשונם כי אם על אדם. כי פירוש מן הוא מגזרת אשר מנה את מאכלכם (דניאל א י).
אב"ע ארוך

ויאמרו איש אל אחיו מן הוא, לפי שלא ידעו מה הוא. וגם דונש פתר כן. כי סוף המקרא מוכיח: כי לא ידעו מה הוא. ואני אומר מן הוא, תרגומו של מי ולפי שהוא לשון מצרי ובאותו לשון היו רגילין שהוא כמו מה, כתבו משה באותו לשון שאמרו להודיענו שלפיכך ויקראו בית ישראל את שמו מן (שמות טז לא) על שהיו תמיהים ואומרים מן הוא כמו מה הוא. וכן יגר שהדוחא (בראשית לא מז). וכמוהו הפיל פור הוא הגורל (אסתר ג ז). לא היה צריך לכתוב אלא הפיל הגורל הואיל ובלשון הקודש נכתבה המגילה. אלא להודיענו על כן קראו לימים האלה פורים על שם הפור (שם ט כו), ואילו לא נכתב מתחילה בלשון שהיו אומרים באותה המלכות, לא היינו יודעים למה נקרא פורים.
רשב"ם

נא... השני, הניא מחשבות עמים (תהלים לג י), ואם הניא אביה אתה (במדבר ל ו), שמן ראש אל יניא ראשי (תהלים קמא ה), ולמה תניאון (במדבר לב ז), ויתכן להיות מגזרתם אל תאכלו ממנו נא (שמות יב ט).
מחברת מנחם

נא. והבאת בחלק אחד אל תאכלו ממנו נא (שמות יב ט) עם ולמה תניאון את לב (במדבר לב ז), ופתרת אותו אל תאכלו ממנו שבור. כמו ועצם לא תשברו בו (שמות יב מו), ותעשה מצוה אחת משתי מצות, ותורה אחת משתי תורות, וכן לא יאות להורות, באמרות ה' הטהורות. ופתרון אל תאכלו ממנו נא כמשמעו בלשון ערבית חי. ואם תאמר אין מצונו ה' אלקינו לאכל כי אם דבר אשר יראה לאכל, והבשר הנא לא יראה לאכל. מפתרונך אשיבך כי הבשר הנא יראה לאכל. כי יקרא הבשר הנא בלשון עברית הבשר יבא באש ולא יצלה היטב. והבשר ההוא אסר אלקינו בפסח עלינו. והעד אשר העידות עלי נא, למה תניאון, אין פתרונו בלשון שבירה כי אם בלשון מניעה. ופתרון למה תניאון למה תמנעון. וכמוהו אם הניא אביה אותה אם מנע אביה. ומפני הפתרון הזה לא נוכל לומר אל תניא העצם במקום אל תשבר העצם. ולמה תניאון במקום למה תשברון. ועוד יאמץ הפתרון אשר פתרו עלי אמוצו אנקלוס המתרגם באומרו לא תיכלון מיניה כד חי. והתעורר ויהי לבך חי, ואספרה שמך לאחי.
תשובות דתש עמ' 21

נא והשיבות אשר לא כדת במוצאך נא עם למה תניאון (במדבר לב ז) לשון שבירה ותאמר כי אין פתרון תניאון כי אם לשון מניעה וכמוהו אם הניא אביה (במדבר ל ו) ואין המניעה נופלת על הלב כי אם השבירה.
תלמידי מנחם עמ' 88

והשיב עליו כהכיאו אל תאכלו ממנו נא (שמות יב ט) בחלק אחד עם ולמה תניאון (במדבר לב ז) ופתר אותו אל תאכלו ממנו שבור ויאמר בתשובה לא יתכן להיות שבור כי אם חי והדומה אשר דימה אליו מנחם למה תניאון אין פתרונו תשברון כי אם למה תמנעון ככתוב שמן אל יניא ראשי (תהלים קמא ה) התכוונו לנועם פירדשי ואל תאמרו כי פתרון אל תאכלו ממנו נא שבור כי הוא השבור ולא על אפניו דבר דבור כי אם כאשר אמר בפתרונו אל תאכלו ממנו נא חי והוא הפתרון אשר פתרו קדמונים וחכמינו על פי אונקלס הגר באומרו לא תיכלון מניה כד חי ואתם ומלמדכם בפתרון עשיתם מצוה אחת משתי מצות ותורה אחת משתי תורות וכן לא יאות להורות באמרות ה' טהורות.
תלמיד דתש עמ' 30

אל תאכלו ממנו נא, שאינו צלוי כל צרכו קוראו "נא" בלשון ערבי. רש"י

אל תאכלו ממנו נא, יש אומרים שבור, מגזרת הניא אביה אותה (במדבר ל ו), בדרך רחוקה. והמתרגם ארמית אמר חי, והוא האמיתי. ויחסר מלת כמו, כאילו אמר אל תאכלו ממנו כמו עתה, כי פירוש נא בכל המקרא כמו עתה על דעתי. ואילו היה לשון בקשה, מה טעם דכר נא באזני העם (שמות יא ב),שמע נא בן אחיטוב (ש"א כב יב), אוי נא לנו (איכה ה טו), הנה נא זקנתי (בראשית כז ב), ורבים כאלה. ומלת אַל מושכת עצמה ואחרת עמה, כמו ה' אל בקצפך תוכיחני (תהלים לח ב) ואַל בשל. אב"ע קצר

נא, יש אומרים, כאשר הוא עתה שהבשר חי. ובדרך הזאת לא מצאנו בכל המקרא. ואחרים אמרו, כי הוא מגזרת כי הניא אביה אותה (במדבר ל ו), והטעם שבור. ואין זה נכון, כי אחר כן אמר ועצם לא תשברו בו (שמות יב מו). והנכון בעיני, שאין לו חבר במקרא. ופירושו הפך מבושל, והוא שנקרא חי, כמו לא יוקח ממך בשר מבושל כי אם חי (ש"א ב טו). וכבר אמרתי, כי רוב לשון ערבי רַמָה ללשון עברית. והבשר החי יקראו בלשון ערבי ניי, **ואותיות אחו"י מתחלפים לחם בלשונם כמו בלשוננו.**
אב"ע ארוך